Rogal, Robert / Rogóż, Jarosław / Cierzniakowski, Piotr

Ołtarz z kościoła w Ostrowąsach w świetle badań historycznych i konserwatorskich

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo 34 (357), 271-282

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MUZEUM HISTORII POLSKI

ACTA UNIVERSITATIS NICOLAI COPERNICI
ZABYTKOZNAWSTWO I KONSERWATORSTWO XXXIV – NAUKI HUMANISTYCZNO-SPOŁECZNE
ZESZYT 357 – TORUŃ 2005

Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK
Zakład Technologii i Technik Malarskich
Zakład Konserwacji Malarstwa i Rzeźby Polichromowanej
doktorant, Instytut Historii i Archiwistyki

Jarosław Rogóż, Robert Rogal, Piotr Cierzniakowski

OŁTARZ Z KOŚCIOŁA W OSTROWĄSACH W ŚWIETLE BADAŃ HISTORYCZNYCH I KONSERWATORSKICH

Zarys treści. Artykuł przedstawia przykładowe wykorzystanie badań historycznych i technologicznych w procesie analizy zmian stratygrafii polichromii ołtarza, będących podstawą wykonania rekonstrukcji oraz aranżacji konserwatorskich.

Ołtarz kościoła filialnego pw. Matki Boskiej Różańcowej w Ostrowąsach (niem. Wusterhanse) pow. Barwice (niem. Bärwalde) jest jednym z wielu przykładów sztuki protestanckiej na Pomorzu Środkowym. Wyróżnia go jednak motyw ikonograficzny – Modlitwa w Ogrójcu. Nie było to nic wyjątkowego w epoce baroku, ale jego przedstawienie charakteryzowało się większą niż wcześniej swobodą interpretacji. Na Pomorzu Środkowym około 1690 roku rozpoczęło się wprowadzanie kalwińskiej żarliwości religijnej zamiast dogmatycznej prawowierności luterańskiej. Starano się o uduchowienie i wpływ na zmiany moralne. Każda epoka odczuwa dziedzictwo chrześcijaństwa, które najlepiej wyrażają bieżące nurty religijne i artystyczne. Pietyzm, budzące litość sceny pasyjne i wewnętrzne zmagania Chrystusa pewnej grupie wiernych były bliższe niż motyw Ukrzyżowania. W tej atmosferze powstał szereg ołtarzy z motywem Ogrójca na szczególnie aktywnym religijnie Pomorzu Środkowym[1].

[1] H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, Bd. II: *Von der Annahme der Reformation bis zur Gegenwart, (Osteuropa und der deutsche Osten*, Bd. III/5), Köln–Braunsfeld 1957, s. 133, 140; C. Hinrichs, *Preußentum und Pietismus. Der Pietismus in Brandenburg-Preußen als religiös-soziale Reformbewegung*, Göttingen 1971, s. 216–221; B. Wachowiak, *Dzieje Brandenburgii i Prus. Na progu czasów nowożytnych (1500–1701), (Historia Prus. Narodziny – mocarstwo – obumieranie*, t. 1), Poznań 2001, s. 509–514.

Ołtarze powiatu szczecineckiego powstałe w latach 1690–1730 tworzą jedną z dwóch grup, których tematem była Modlitwa w Ogrójcu. Druga grupa ołtarzy znajduje się w powiecie słupskim. Grupę szczecinecką tworzyło pięć ołtarzy. Pierwszym z nich był wykonany w 1693 roku ołtarz dla nie istniejącego już kościoła w Białowąsie (Balfanz), obecnie – bardzo zdekompletowany – znajduje się w kościele w Korsinie. Jako następny powstał w 1694 roku ołtarz w miejscowości Ostre Bardo koło Białogardu (Wusterbarth–Kreis Balgard), obecnie przemalowany. Kolejny był ołtarz powstały w 1700 roku w Dąbiu (Eichenberge), niezachowany, podobnie jak ołtarz w Starym Pokrzywnie (Altkoprieben), który wykonano na początku XVIII wieku. Najmłodszy w tej grupie jest ołtarz w Ostrowąsach (Wusterhanse) z około 1730 roku[2].

Wieś Ostrowąsy od czasów średniowiecza należała do rodziny von Zastrov. Na skutek mariażu Anny Margarety von Zastrov i Caspara Otto von Glasenapp

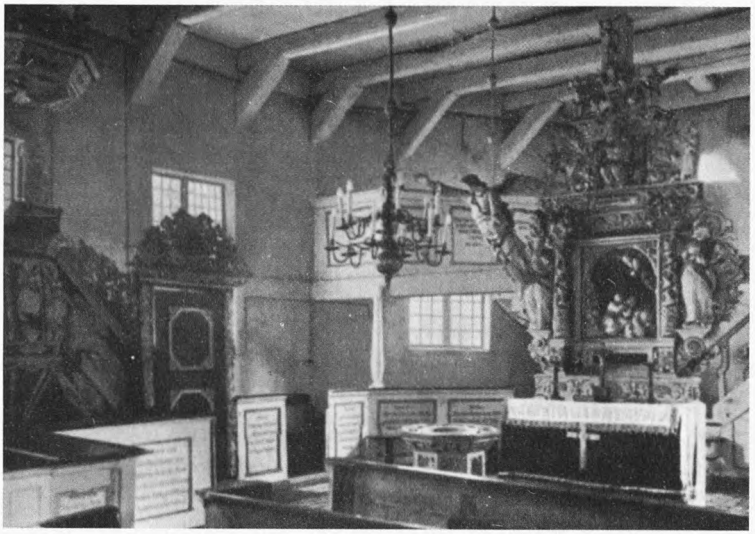

Fot. 1. Wnętrze kościoła w Ostrowąsach (Wusterhanse); stan z początku lat trzydziestych: *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern*, Stettin 1934, Tl. 3, Bd. 3, s. 99

jako wiano została wniesiona do majątku rodziny von Glasenapp w roku 1700, w rękach której pozostawała do roku 1945[3].

Kościół został zbudowany w 1728 roku jako konstrukcja szkieletowa, od wschodu trójstronnie zamknięta, bez wieży. Wszystkie belki stropowe połączone

[2] H. Schulz, *Pommersche Dorfkirchen östlich der Oder*, Herford 1963, s. 71–72.

[3] E. von Glasenapp, *Beiträge zur Geschichte des alt- hinterpommerschen Geschlechts der Erb-, Burg- und Schloßgesessen von Glasenapp*, Bd. 1–2, Berlin 1884, nr 122, 161, 168.

są ze wspornikami ścian za pomocą mieczy. Pierwotne wyposażenie kościoła stanowiły: ołtarz, ambona, chrzcielnica, empory, ławy oraz figura anioła podwieszona pod stropem (fot. 1)[4].

Fundatorami kościoła i jego wyposażenia byli Anna Margareta von Zastrov i Caspar Otto von Glasenapp z linii Belfanz-Wurchow, co znalazło swe odbicie w tarczach herbowych obu rodów umieszczonych na ołtarzu[5]. Po lewej stronie znajduje się herb rodziny von Zastrov, po prawej von Glasenapp.

Ołtarz kościoła w Ostrowąsach (fot. 2) jest typowym dwukondygnacyjnym ołtarzem barokowym. Ma budowę architektoniczną, dwukondygnacyjną, o charakterystycznej, akantowej ornamentyce. Podbudowę ołtarza stanowi skrzynia, zdobiona trzema medalionami otoczonymi ornamentem roślinnym. W medalionach znajdują się inskrypcje w języku niemieckim. Powyżej znajduje się predella w formie prostokątnej niszy ujętej w profilowaną ramę. Nad predellą umieszczono główną część ołtarza, płasko rzeźbioną scenę modlitwy w Ogrójcu, którą ujęto w półkoliście zamkniętą ramę. Po obu stronach predelli znajdują się postumenty wspierające kolumny ozdobione ornamentem roślinnym. Do postumentów przytwierdzone zostały bogato rzeźbione konsole, na których umieszczono rzeźby przedstawiające św. Piotra (po prawej stronie) i św. Pawła (po lewej). Tło dla rzeźb stanowią akantowe uszaki. Dolną kondygnację ołtarza wieńczy gzyms zdobiony ornamentem z motywem liści akantu, na którym na wysokości kolumn umieszczono herby fundatorów ołtarza. Nad gzymsem występuje belkowanie zdobione medalionem i ornamentem roślinnym, podobnie jak w podbudowie ołtarza. Pośrodku górnej kondygnacji umieszczono figurę siedzącego Boga Ojca. Rzeźbę flankują dwa festony, dwa uszaki i dwie małe figury. Rzeźba po prawej stronie przedstawia Mojżesza, rzeźba po lewej jest pozbawiona atrybutów. Nad figurą Boga Ojca znajduje się gzyms z ornamentem roślinnym, podobny do występującego nad dolną kondygnacją. Ołtarz wieńczy ornament akantowy, pośrodku którego umieszczone zostało przedstawienie Ducha Świętego (gołębica), a po bokach postaci aniołów (obecnie) pozbawione atrybutów.

Większość elementów ołtarza przed konserwacją miała białą polichromię. Ornamenty były częściowo złocone. Tło, chmury w głównej scenie ołtarza, ornament w formie winorośli na kolumnach, część elementów architektonicznych oraz detale rzeźb i inskrypcje były czarne lub ciemnoniebieskie. W kolorystyce herbów występowały: zieleń, błękit, czerwień, czerń i złoto. Ślady pożaru kościoła, który źródła odnotowały 28 XII 1798 roku[6], gdy pastorem był

---

[4] *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*, Bd. III: *Die Kreise Schivelbein, Dramburg, Neustettin, Bublitz und Rummelsburg*, bearb. v. J. Kohte, Stettin 1934, s. 98–99.

[5] *Die Wappen der Deutschen freiherrlichen und adeligen Familien in genauer, vollständiger und allgemeiner verständlicher Beschreibung*, Leipzig 1855, Bd. I, s. 168; Bd. II, 1855, s. 475; zob. także *Der Kreis Neustettin. Ein pommersches Heimatbuch*, nach vorarbeiten v. H. Rogge, zusammengestellt und erarbeitet v. F. Stelter (*Ostdeutsche Beiträge aus dem Göttinger Arbeitskreis*, Bd. LII), Würzburg 1972; o herbie rodziny von Glasenapp zob. także *Drzewo genealogiczne Tuczyńskich*, opr. K. v. Wedel Zaluskowski, Poznań 1908; *Muzeum w Wałczu*, [w:] L. Bąk, *Ziemia Wałecka w dobie reformacji i kontrreformacji w XVI–XVIII w.*, Piła 1999.

[6] E. Müller, Tl. 2: *Regierungsbezirk Köslin. Die reformierten Gemeinden Pommerns. Generalsuperintendent*, Stettin 1912, s. 297.

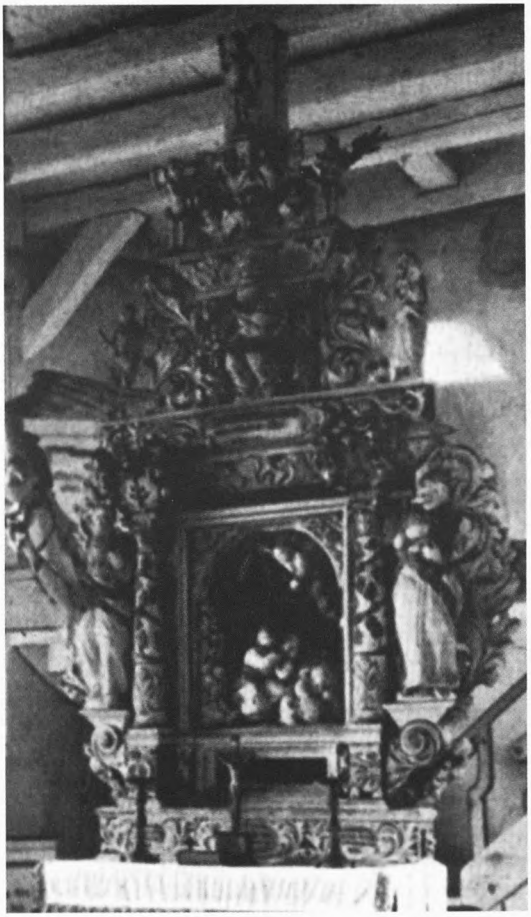

Fot. 2. Ołtarz z kościoła w Ostrowąsach

Christian Gottlieb Crohn, odnaleźć można również na elementach ołtarza pod wtórną warstwą zaprawy. Najprawdopodobniej po tym zdarzeniu przeprowadzono pierwsze prace renowacyjne ołtarza.

Badania stratygraficzne kolorystyki ołtarza zostały poprzedzone badaniami bibliograficznymi, które stanowiły podstawę historyczną dla analizy i rekonstrukcji kolorystyki herbów. Z powodu braku herbarzy dla Pomorza posłużono się herbarzem, w którym znajdują się herby innych linii tych samych rodów, lecz o odmiennej, regionalnej, kolorystyce.

Fot. 3. Herb rodu von Zastrov

Fot. 4. Herb rodu von Zastrov przed konserwacją

Fot. 5. Herb rodu von Zastrov po konserwacji i rekonstrukcji kolorystycznej

Herb białej linii von Zastrov (fot. 3) przedstawia na srebrnej tarczy wyrastający z trzech korzeni zielony krzew. Dolne, prawa i lewa, łodygi rozchodzą się w przeciwnych kierunkach i są zakończone liśćmi. Trzy górne łodygi wyrastają ze środkowego korzenia, z których jedna, środkowa, jest przedłużeniem środkowego korzenia krzewu, a pozostałe symetrycznie po lewej i prawej stronie łodygi. Tarczę zdobi hełm, zwieńczony pięcioramienną koroną (typową dla Freie – niższego rycerstwa), z dwoma bawolimi rogami, z których lewy jest srebrny, a prawy czarny. Między rogami umieszczona jest owalna

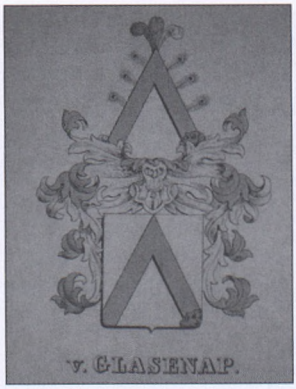

Fot. 6. Herb rodu von Glasenapp

Fot. 7. Herb rodu von Glasenapp przed konserwacją

Fot. 8. Herb rodu von Glasenapp po konserwacji i rekonstrukcji kolorystycznej

tarcza z motywem herbowym z tarczy (zielony krzew z pięcioma liśćmi), ale bez korzeni. Labry w formie strusich piór są koloru czarnego, zielonego i srebrnego[7].

Herb rodu von Glasenapp (fot. 6) przedstawia czerwoną krokiew na srebrnej tarczy herbowej. Tarczę zdobi klejnot w formie hełmu koloru czarnego, na którym znajduje się popiersie Murzyna (w innych formach tego herbu głowa Murzyna znajduje się w tarczy herbowej). Po obu stronach tarczy znajdują się

[7] *Die Wappen der Deutschen freiherrlichen und adeligen Familien in genauer, vollständiger und allgemeiner verständlicher Beschreibung*, Leipzig 1855, Bd. II, s. 475.

figury rycerzy, całe w czarnych zbrojach, z halabardami w zewnętrznych dłoniach. Na ich hełmach znajdują się trójkolorowe pióropusze ze strusich piór: lewy srebrny, środkowy czerwony i prawy czarny. Na labrach występuje kolor czerwony i srebrny[8].

Badania stratygraficzne polichromii herbów ujawniły różnice w stosunku do opisów z herbarzy (fot. 4, 7). Za podstawę rekonstrukcji (fot. 5, 8) przyjęto wyniki analizy technologicznej określającej najstarsze zachowane warstwy. W próbkach polichromii pobranych z herbów zidentyfikowano skład i kolor pierwotnych warstw, na podstawie których wykonano rekonstrukcję kolorystyki (przykłady badań – fot. 9, 10).

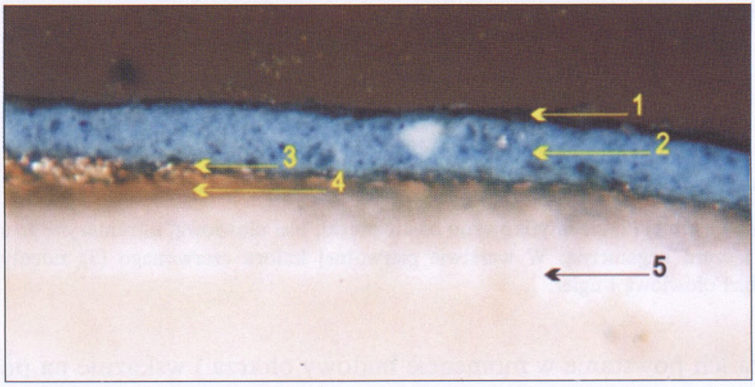

Fot. 9. Próbka pobrana z partii tła tarczy herbu rodu von Glasenapp

W warstwie błękitnej (2) zidentyfikowano błękit pruski, biel ołowiową, ultramarynę sztuczną, biel cynkową i czerń organiczną. W pierwotnej warstwie koloru srebrnego (3) zidentyfikowano srebrną folię.

Do rekonstrukcji zniszczonych fragmentów cytatów biblijnych z listów św. Pawła Apostoła do Koryntian, umieszczonych w medalionach na podbudowie ustawionej na predelli ołtarza (fot. 11, 12), posłużyło wydanie Biblii z 1907 roku[9]. Badania porównawcze różnych wydań Biblii pozwoliły ustalić, że cytaty umieszczone w medalionach pochodzą z przełomu XIX i XX wieku, co

[8] Ibidem, Bd. I, s. 168.

[9] *Das Neue Testament*, nach Dr. Martin Luthers besichtigter Übersetzung v. B. Weiß, H. 2, Leipzig 1907.

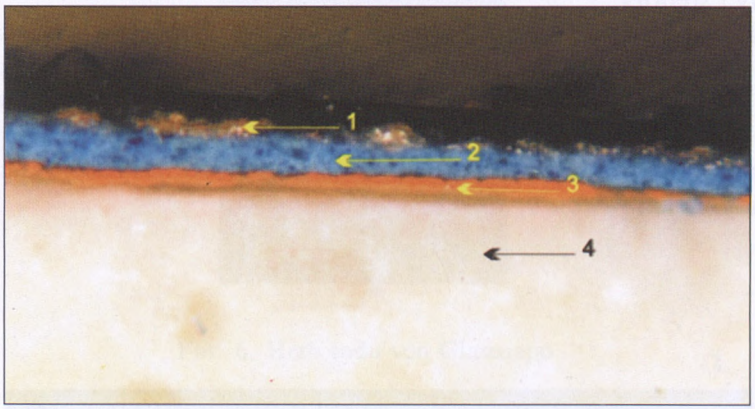

Fot. 10. Próbka pobrana z partii labrów herbu rodu von Glasenapp
W warstwie błękitnej (2) zidentyfikowano błękit pruski, biel ołowiową, ultramarynę sztuczną, biel cynkową i czerń organiczną. W warstwie pierwotnej koloru czerwonego (3) zidentyfikowano cynober, biel ołowiową i ugier.

wyklucza ich powstanie w momencie budowy ołtarza i wskazuje na późniejszą ingerencję w warstwę malarską ołtarza.

Badania technologiczne wykazały, że oryginalna biała polichromia ołtarza została wykonana w technice *Chipolin*[10]. Po pożarze kościoła w 1798 r.[11] przeprowadzono gruntowną renowację ołtarza (prawdopodobnie w XIX wieku), w trakcie której wymieniono zniszczone elementy konstrukcyjne. Na pozostałości oryginalnej polichromii naniesiono nową zaprawę klejowo-kredową, nowe złocenia i polichromię w kolorystyce nie istniejącej w oryginalnym opracowaniu. W ten sposób subtelne zestawienie bieli i złota zostało zachwiane przez wprowadzenie kontrastujących z nim granatowych i czarnych płaszczyzn (fot. 13). Obecność przemalowań stwierdzono również na powierzchni ornamentów roślinnych zdobiących kolumny[12]. Ornamenty te pierwotnie były srebrzone (fot. 14, 15).

[10] R. Rogal, J. Rogóż, Dokumentacja prac konserwatorskich ołtarza z kościoła filialnego pw. Matki Bożej Różańcowej w Ostrowąsach, Toruń 2002 (maszynopis).

[11] Ślady pożaru odnaleziono pod wtórną polichromią.

[12] Przemalowania te są widoczne na zdjęciu archiwalnym, *vide* fot. 1, 2 z 1934 r.

Fot. 11. Fragment ołtarza po usunięciu przemalowań i uzupełnieniu ubytków drewna

Fot. 12. Fragment ołtarza w Ostrowąsach po konserwacji i restauracji

Fot. 13. Przemalowania ołtarza z kościoła w Ostrowąsach. Stan przed konserwacją

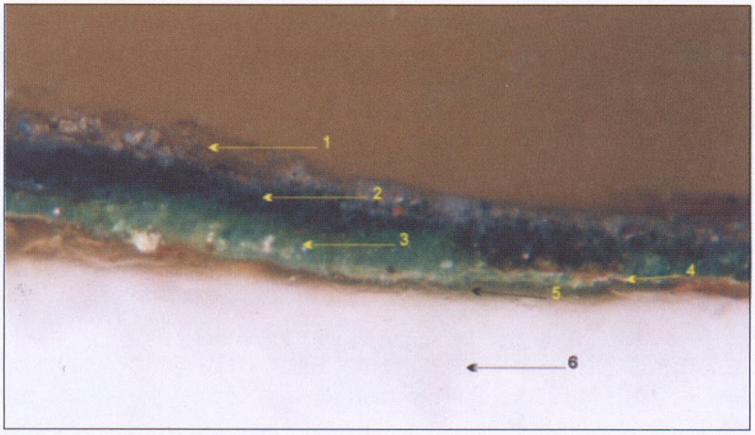

Fot. 14. Próbka pobrana z partii ornamentów roślinnych kolumn

Warstwy 1–3 są przemalowaniami, w których stwierdzono obecność bieli cynkowej, zieleni chromowej, błękitu pruskiego, czerni organicznej i bieli ołowiowej. W warstwie 4 występuje srebro.

Fot. 15. Przemalowania ołtarza z kościoła w Ostrowąsach. Stan przed konserwacją

Badania historyczne i technologiczne wzajemnie się uzupełniały, wykazując zmiany w polichromii ołtarza, które następowały w czasie ok. 270-letnich dziejów jego użytkowania. Dzięki ich rozpoznaniu możliwe było przywrócenie jego pierwotnej kolorystyki. Inskrypcje powstałe na przełomie XIX i XX wieku zdecydowano się zachować i eksponować ze względu na ich wartości historyczne i brak oryginalnego opracowania (fot. 16).

Fot. 16. Zdjęcie ołtarza z kościoła w Ostrowąsach po konserwacji